

І. Г. Самарцев (Київ)

Євреї в Україні на початок ХХ ст.

Сучасні дослідження історії національних меншин в Україні, як правило, обертаються в колі проблем національно-культурного буття, політичних рухів. Водночас поза увагою залишаються питання економічної історії. Однак матеріальне життя є першоосновою існування будь-якої цивілізації, визначає суспільну модель, певною мірою формує національну психологію. Тому без аналізу закономірностей економічного життя того чи іншого етносу наші уявлення залишаються на рівні абстрактних міркувань, в кращому разі — описання окремих історичних явищ.

Очевидно, що економічна історія не є лише хронологічним викладом економічних фактів, даних. В цьому питанні найбільш прийнятним є підхід, пропонувавший одним із засновників французької історичної школи «Аналів» Ф. Броделем, який вважав, що «економічна історія світу — це вся історія світу, що розглядається під певним кутом зору: економічним»¹.

Автор статті звертається до проблем економічної історії євреїв в Україні в ХІХ — на початку ХХ ст. Вибір проблеми та історичного періоду обумовлено декількома причинами: по-перше, саме в цей час євреї були однією з найчисленніших етнічних груп в Україні; по-друге, внаслідок специфічних умов розселення, занять євреї значною мірою визначали характер і структуру економіки України; по-третє, економічні чинники призвели до суттєвих зрушень в соціальній структурі єврейства, до появи радикальних політичних рухів, що впливали на загальні суспільні процеси в Україні в цей період. Безумовно, характер і напрями економічної діяльності євреїв зв'язані з формуванням соціальної структури не лише єврейського загалу, а й всього суспільства, і, водночас, характеру міжетнічних стосунків. Наприклад, можна твердити, що «єврейське питання» в Російській імперії виникало саме на економічному ґрунті.

В статті пропонується ретроспективний погляд на походження явищ суспільного життя кінця ХІХ — початку ХХ ст. Автор має на меті не констатацію поодиноких фактів, а виявлення тенденцій, еволюції економічних процесів протягом тривалого періоду. Тому й розмову про деякі проблеми початку ХХ ст. ми починаємо з ХVІІ, навіть з ХVІ століть.

Розселення євреїв в Україні. «Смуга осілості»

Народонаселення — один із суттєвих економічних чинників. Розселення євреїв в Україні відбувалось нерівномірно, так би мовити, хвилями.

Перша хвиля масової еміграції євреїв в Україну почалася після укладення Люблінської унії 1569 року.

Тоді маси євреїв з Польщі вирушили на українські землі, що увійшли до складу Речі Посполитої. На той час економічна діяльність євреїв в Польщі зосереджувалась переважно в торговельно-посередницькій сфері, оренді маєтків, промислів, ремісництві. Безумовно, що це вимагало певного економічного середовища, економічного простору. Нові території відкривали їм нові можливості. Вже на початку ХVІІ ст. в Україні проживало близько 120 тис. євреїв².

Дещо зменшилась чисельність євреїв в Україні в середині ХVІІ ст. За даними різних дослідників під час війни 1648—1654 рр. було знищено декілька десятків тисяч євреїв. Слід додати значну кількість біженців, а також наслідки Зборівського миру 1649 р., за яким євреям

заборонялось перебувати на Київщині, Чернігівщині та Брацлавщині. Однак, як відомо, надалі положення багатьох угод між повстанцями і польським урядом не виконувались. Польська шляхта поверталась в свої маєтки, а разом з ними — євреї, матеріальне життя яких було щільно прив'язане до великого феодального господарства.

Вже в середині XVIII ст. на Київщині, Брацлавщині, Поділлі, на Волині мешкало понад 130 тис. євреїв³.

В другій половині XVIII століття починається новий етап розселення євреїв в Україні, пов'язаний з поділами Польщі 1772, 1793, 1795 років.

На цей же час припадають перші спроби урядів Росії й Австрії адміністративно регулювати міграційні потоки. Застосовуються заходи щодо обмеження прав проживання євреїв в одних регіонах і дається дозвіл селитися в інших.

Едиктом 1782 року австрійський імператор Йосиф II дозволив євреям переселятися з Польщі в українські землі, а саме, в Підкарпатську Русь та Буковину.

Цього ж часу в Російській імперії починає формуватися «смуга єврейської осілості».

Ще в 1782 році урядова комісія, яка вивчала причини заворушень в Олонецькій губернії, дійшла висновку, що купці й міщани, які селяться в сільській місцевості, користуються прибутками селян з великими для них утисками. З точки зору економіки того часу це був цілком закономірний процес: посередник-купець прагнув зменшити витрати шляхом оптових закупів у виробника за якомога нижчою ціною. Все це ми можемо спостерігати і в європейській економіці XVI—XVII століть.

Але російський уряд, занепокоєний селянськими заворушеннями, вдався до адміністративних заходів: було видано указ, за яким міщани й купці мали селитися лише в містах. Власне, це обмеження стосувалося всіх міщан без винятку. Але для євреїв, які за законами імперії записувались в стан міщан, це обмеження стало, так би мовити, загальнонаціональним.

Конкуренція з боку торговців-євреїв, які переселялися в російські міста, викликала відповідну реакцію російських купців. 1790 р. московські купці звернулися до імператриці із скаргою на євреїв, які, мовляв, підривають торгівлю. 21 грудня 1791 року Катерина II видала указ, за яким євреї «не мають ніякого права записуватися в стан купців у внутрішніх російських містах та портах, а тільки за наказами нашими дозволено їм користуватися правами громадянства й міщанства в Білорусі, а також в Катеринославському намісництві Таврійської області»⁴.

Щоправда, цей указ ще не можна було вважати першим серйозним кроком на шляху обмеження прав євреїв в Російській імперії. Навпаки, положення про непереселення міщан з губернії в губернію стосувалося і неєвреїв. Тому за указом 1791 року для євреїв відкривались нові території. Так чи інакше, а у такий спосіб наприкінці XVIII — початку XIX століть вперше сформувалася «смуга єврейської осілості», до якої увійшли Катеринославська, Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Таврійська, Чернігівська, Полтавська, Мінська, Віленська, Бессарабська, Астраханська та Кавказька губернії, а також Курляндія. Три останні в 1829 та 1835 рр. були виключені з числа територій, в яких євреї могли б селитися.

Згодом «смуга осілості» дещо змінилася, але з самого початку визначалась головна тенденція в переселенській політиці російського уряду щодо євреїв: зосередити єврейське населення переважно в західних регіонах імперії, місцях традиційного розселення, а також в південних регіонах, зокрема в Україні, з одного боку, а з іншого, запобігти проникненню євреїв у гелікоруські губернії.

Незважаючи на положення указу 1791 року стримати розселення євреїв в сільській місцевості не вдавалось. Інтегруючись в іншу господарську систему, євреї зберігали традиційні напрямки діяльності на селі (гуральництво та оренда), що суперечило намірам уряду розвинути землеробство на нових територіях.

На початку ХІХ століття справами євреїв в Російській імперії відав Особливий комітет. З його діяльністю пов'язані перші обмеження прав євреїв, зокрема щодо розселення в сільській місцевості. Не останню роль у висновках комітету відіграла й особиста позиція його голови поета Г. Державіна. В листі до генерал-прокурора Оболянинова він писав: «Важко без гріха й по справедливості когось строго звинувачувати. Селяни пропивають хліб жидам і від цього зазнають нестачу оного...»⁵.

На підставі висновків комітету, 1804 року було видано «Положення для євреїв», за яким євреї в «смузі осілости» позбавлялись права утримувати шинки, брати оренду і протягом трьох років мали переселитись із села до міста, крім тих, хто займається землеробством.

Щоправда, пізніше новий склад Особливого комітету скасував це положення, зазначивши, що все ж таки євреї сприяли економічному розвитку, а причиною злиденного стану селянства було інше.

Нові обмеження прав євреїв пов'язані з періодом правління Миколи І. Стосувалися вони тепер вже розселення євреїв у містах. 1827 року Київський магістрат виселив євреїв за межі міста. 1829 року євреїв виселили з Миколаєва та Севастополя. На початку 40-х років з'являються «гетто» — міські квартали, в яких мали селитися лише євреї. Власне гетто, в Російській імперії почали з'являтися після наказу 1843 року, за яким для «поліційного нагляду» за євреями, які приїздили до міста, засновувались постійні двори. Цього ж року Микола І видав указ про заборону євреям селитися ближче 50 верств до західного державного кордону. Мовляв, єврейське населення в прикордонній смузі живе з контрабанди. За цим указом євреї могли протягом двох років переїхати у внутрішні губернії. Однак протягом 15 років цей указ так і не було виконано.

Нове Положення від 30 травня 1835 року підтвердило «смугу осілости». На Україні — це Волинська, Подільська, Катеринославська, Київська (крім Києва), Херсонська (крім Миколаєва), Таврійська (крім Севастополя), Полтавська (крім козацьких та державних сіл) та Чернігівська губернії⁶. Власне, в цьому вигляді, з незначними змінами, «смуга осілости» залишалась аж до 1917 року.

Утворення «смуги осілости» значно вплинуло і на демографічну ситуацію в Україні. В 30-і роки ХІХ століття в українських губерніях Російської імперії мешкало понад 600 тис. євреїв⁷, а в Галичині близько 270 тис.⁸ На той час це становило майже 40 % загальної кількості євреїв, які мешкали в Східній Європі.

В 50—80-і роки єврейське населення в Україні постійно зростало. Так, тільки за 25 років кількість євреїв на Полтавщині збільшилась у 8 разів⁹. Демографічний «стрибок» відбувався не лише через переселення із західних губерній, а й внаслідок природного приросту, який був вищий ніж у неєвреїв. Вже в 70-і роки ХІХ ст. регіонами найбільшої концентрації єврейського населення були міста й невеликі містечка Правобережної України. Тут, в селах, євреї становили 15 % мешканців, в містах — 39 %, в містечках — 53 %¹⁰.

На початку 80-х років ХІХ ст. в Україні остаточно сформувалися основні регіони розселення євреїв. В українських губерніях «смуги єврейської осілости» (8 з 15 губерній Російської імперії), а також в Харківській губернії за даними 1880 року мешкало 1 млн. 507 тисяч євреїв — більше половини загальної кількості євреїв в «смузі». Більше всього євреїв нараховувалось в Подільській, Київській та Волинській губерніях — 1 млн. 48 тисяч, де вони становили відповідно 18,7 %, 21

14,9 % загальної кількості населення губернії. Понад 140 тис. євреїв мешкало в Херсонській губернії — 9,5 % від загальної кількості. Єврейське населення Полтавської, Чернігівської, Катеринославської та Таврійської губерній нараховувало близько 235 тис. чол. В Харківській губернії, яка не входила в «смугу осілости», мешкало лише 8 тис. євреїв¹¹.

Як бачимо, регіонами найвищої концентрації єврейського населення в Україні були землі, де євреї селилися ще з XVI—XVII століть (Київщина, Волинь, Поділля), а також нові території, прилучені до Російської імперії наприкінці XVIII століття. Економіка нових територій, що ґрунтувалася на великій земельній оренді та торгівлі приморських міст, приваблювала євреїв з Білорусії й Литви.

Внаслідок обмежень щодо розселення в сільській місцевості та основних напрямків економічної діяльності формувалася й структура єврейського населення в Україні.

Певною мірою структурні зміни єврейського населення спричинили адміністративні заходи російського уряду за часів Олександра III, який, до речі, і сам особисто нетерпимо ставився до євреїв. «Тимчасовими правилами» від 3 травня 1882 року невеликі містечка переіменувалися в села, містечками визнавалися лише ті, де була міська міщанська управа та в яких стягувався податок з міського майна. На євреїв — мешканців містечок, що перетворювалися на села, поширювалися всі обмеження, про які вже згадувалось.

На початку 80-х років XIX ст. в губернських та повітових містах України мешкало 613 тис. євреїв; в містечках і заштатних містах — близько 60 тис.; в селах — близько 294 тис. євреїв¹². Загалом, єврейське містечко було типовим елементом соціально-економічного життя в Україні. Візьмемо хоча б національний склад повітових й заштатних міст Волинської губернії. Серед мешканців Дубно євреїв було 72 %, Луцька — близько 80 %, Рівного — 68 %, Острога — майже 75 %. Таку ж картину можна було спостерігати й в Київській та Подільській губерніях. А подекуди, як скажімо, в Бердичеві, населення складалося майже виключно з євреїв — понад 86 %¹³.

Якщо ми порівняємо темпи приросту єврейського населення в 1860—1880 рр. та 1880—1897 рр., то за останній період вони зменшились майже вдвічі. Але не будемо забувати, що наприкінці XIX ст. міграційні потоки з північно-західних регіонів затухають і населення зростало переважно за рахунок природного приросту. Протягом 1880—1897 рр. чисельність євреїв в Україні зростає. Так, за переписом 1897 р. в українських губерніях Російської імперії мешкало 1 млн. 644 тис. 488 євреїв, що складало 8 % загальної кількості населення¹⁴.

Отже, станом на 1897 рік порівняно з іншими національностями в українських губерніях Російської імперії євреї посідали третє місце — після українців — 20 млн. 650 тис. та росіян — 2 млн. 85 тис.

Зрозуміло, що через обмеження щодо розселення на селі це були переважно мешканці міст. Деяко схожою була й структура єврейського населення в українських землях, що перебували в складі Австро-Угорської імперії. На початку XX ст. в Східній Галичині нараховувалося майже 660 тис. євреїв (12 % всього населення), лише 5 % яких мешкало на селі. А найвищим в Україні відсоток євреїв щодо загальної кількості населення був в Буковині — 12,86 % (103 тис.)¹⁵.

Отже, загалом на рубежі століть в Україні мешкало близько 2,3 млн. євреїв.

Очевидно, що скупченість на обмеженій території, однібічна спрямованість економічної діяльності спричинили до еміграції євреїв за кордон. Так, в 1880 р. в містах Східної Галичини мешкало 45,6 % євреїв, в 1900 — 40,4 %, в 1910 — 38,5 %¹⁶.

Втім, в 80-х рр. XIX ст. починається еміграція євреїв також і з Російської імперії. Так, за період 1880—1916 рр. за межі Росії щороку

емігрувало в середньому 1660 євреїв¹⁷. Однак її масштаби тоді ще не досягли такого рівня, щоб суттєво впливати на демографічну ситуацію в Україні, яка на цей час була одним з регіонів чи не найвищої концентрації єврейського населення в Європі.

Безумовно, ця специфічна риса певною мірою визначала й характер та структуру економіки України в ХІХ — на початку ХХ століть.

Напрями економічної діяльності.

Соціальна структура єврейського населення в Україні.

Перш ніж аналізувати економічні процеси цього періоду, треба зазначити, що традиційні напрями економічної діяльності єврейського населення в Україні склалися значно раніше. При цьому слід зважити на ту обставину, що до ХVІІІ ст. економіка України була зорієнтована на європейський ринок. Взяти хоча б спеціалізацію сільського господарства, зокрема виробництво збіжжя. Але єврейське населення українських земель, що входили до складу Польщі, зосередило свою діяльність в сфері обміну, посередництва. Слід згадати, що ХVІІ ст. в Західній Європі було, так би мовити, «епохою крамниць», що заміняли собою великі вуличні ринки. В Східній Європі значно зростає кількість дрібних торговців, переважно євреїв, які стають посередниками між оптовиком і споживачем. В Польщі в ХVІІ—ХVІІІ ст. лише мандрівні торговці-євреї взяли на себе 40—50 % торгівлі¹⁸. Це, зрозуміло, відбувалося і в українських землях. Так, Львівський ярмарок в ХVІІ столітті перетворився в один із центрів європейської торгівлі, здебільшого завдяки економічній активності євреїв. Отже, дрібна торгівля ще з ХVІІ століття — головне заняття євреїв в українському місті. Так, наприклад, в середині ХVІІІ століття в Житомирі євреїв-торговців було в 13 разів більше, ніж християн. На початку ХІХ століття на Київщині, Катеринославщині, Полтавщині, Волині, Поділлі, Херсонщині торгівлею займалися понад 80 % євреїв¹⁹.

Було б помилкою вважати, що заняття торгівлею позначалися на матеріальному стані всього єврейського загалу. Скупченість євреїв в містечках «смуги осілості» в кінці ХІХ ст. призвела до «перевантаженості» їх торговцями, які мали мізерний оборот. Так, в Бердичеві мандрівник міг спостерігати єврейські крамнички, в яких жінки торгують по 40—50 та по 70 копійок в день...²⁰. Однак затиснуте кордонами «смуги осілості» й бюрократичними заборонами єврейське населення майже не змінювало напрямків економічної діяльності. Це стосувалося навіть губерній Півдня України, в яких російський уряд заохочував євреїв до землеробства. В Таврійській губернії 90-х років ХІХ ст. торгівлею займалися майже 40 % євреїв²¹.

Єврейська торгівля з більш-менш значним оборотом наприкінці ХІХ ст. проходила еволюцію: з сфери торгівлі речами в сферу посередництва. В цей час значно зростає кількість єврейських комісійних контор, комівояжерів. Але з іншого боку, посередницька діяльність спричинила й дроблення прибутків, що призводило до банкрутств.

Лихварство, пов'язане з виникненням ринку грошей в Європі, ще з ХVІ—ХVІІ ст. було одним із традиційних занять євреїв. Відомо, що послугами євреїв-лихварів користувався не один монарший двір в Європі. До речі, й польські королі свого часу саме через цю обставину сприяли переселенню євреїв з Німеччини в польські землі. В Україні гроші на проценти під заставу давав єврей шинкар і дрібний торговець. Щоправда, згодом фінансова діяльність зосереджувалась в руках лише певного кола.

В Російській імперії з 40-х років ХІХ ст. для євреїв існували обмеження щодо торгівлі нерухомим майном і банківської діяльності. Однак 1860 р. ці обмеження скасували, що сприяло припливу єврейських капіталів в фінансову сферу. В Австро-Угорщині євреї посідали

суттєві позиції в банківській справі, контролюючи провідні банки, зокрема Львівський іпотечний.

Суттєво впливали на характер, напрями й масштаби торговельно-фінансової діяльності євреїв в Російській імперії окремими законодавчі акти.

Ще за Положенням 1835 року євреям-купцям 1-ї та 2-ї гільдій дозволялося тимчасово перебувати за «смугою осілості». А з 1859 р. обмеження щодо постійного мешкання в Києві вже їх не стосувалися.

Зрозуміло, що функціонування нормальної системи торговельно-фінансових відносин відбувалось всупереч бюрократичним заборонам. Тому й влада так чи інакше змушена була враховувати реалії життя. Тим більше, що в умовах поступового становлення загальноросійського ринку торгівля й фінанси були головною складовою розширення сфери обміну. Але, як відомо, характерною ознакою політичної влади в Російській імперії була жорстка адміністративна регламентація суспільних процесів, в тому числі й економічних. Отже, натомість тимчасовим послабленням, лібералізації знову приходили часи реакції.

Ще за висновками діяльності Особливого комітету згідно з «Положенням щодо євреїв» від 31 січня 1804 року євреям заборонялось в губерніях «Малоросійських та Новоросійських мати оренди «понад битими шляхами та в селах»²². Згодом ці заборони скасовувались, але час від часу вводились нові акти. 22 жовтня 1825 року вийшло загальне положення про заборону оренди маєтків євреям, що спричинило до економічної активності євреїв в інших напрямках: оренда млинів, скуповування збіжжя, продаж селянам промислових товарів, гуральництво (незважаючи на заборони). А на підставі законів 1864 та 1867 років євреї позбавлялись прав оренди в селі за винятком шинків, млинів, цукрових та скляних заводів, заснування яких вимагало певних первісних капіталів.

Негативно на розвиток орендних відносин вплинули законодавчі акти, впроваджені згідно з «Тимчасовими правилами» від 3 травня 1882 року, які діяли до 1904 року. Підтверджувалась заборона євреям укладати договори оренди за межами міст. Треба згадати, що єврей-орендар ще за часів Польщі завжди був типовою фігурою в українському селі.

Але при цьому він не був зацікавлений в перспективному розвитку продуктивності сільського господарства, намагаючись мати найвищі прибутки за короткий проміжок часу. На підставі оренди відкупщик намагався взяти з селянських господарств якомога більше оброку, залишивши собі частину. Це призводило до розорення частини селянських господарств та виснажування ґрунту. Щоправда, господарювати у такий спосіб євреїв-орендарів змушували як необов'язковість поміщиків у виконанні умов оренди, так і нестабільне політичне життя в Україні, селянські заворушення, першими жертвами яких ставали, як правило, євреї. Тому й орендар не міг розраховувати на перспективу, а відчуття тимчасовості свого становища підштовхувало до саме таких форм господарювання.

З розвитком товарно-грошових відносин, особливо після реформи 1861 року, зростає роль крупних орендарів-євреїв, які в свою чергу, здавали землю в оренду селянам. У такий спосіб частина селянських господарств інтегрувалась в систему ринкових відносин. Продукція постійно йшла на ринок, тому що гроші були необхідні для орендної плати, купівлі реманенту тощо. Але це була лише частина селянських господарств.

Незважаючи на згадані законодавчі заборони, практика укладання таємних орендних договорів поміщиків з євреями-орендарями вкорінилася в економічне життя українського села. До того ж це було вигідно поміщикам, які після реформи 1861 року не завжди могли інтегруватися в нову систему економічних відносин і змушені були або

здавати землі в оренду, або й взагалі продавати. Безумовно, такий стан справ відповідав і інтересам орендарів, які інколи мали майже 100 % прибутку. Так, в 1872 році на Київщині, Поділлі, Волині 914 євреїв орендували в 914 маєтках 516.958 десятин землі, платили поміщикам 1.509 тис. рублів, прибуток мали 3.600 тис. рублів. На Чернігівщині в 600 маєтках в руках євреїв-орендарів знаходилося 40 % всієї орендної землі. На Полтавщині євреї Журахович орендував 25 тис. десятин землі поміщика Муравйова та 2 тис. Родзянка²³.

Загальна картина економічного життя євреїв в Україні була б неповною, якби ми не зупинились на історії єврейського землеволодіння та землеробства. Саме по собі це явище цікаве і певною мірою унікальне і в світовій економічній історії, тому що такі напрями діяльності були непритаманні єврейському населенню протягом століть.

В Російській імперії ще з 1784 року існували законодавчі норми, що забороняли нехристиянам мати кріпаків-християн. Але дуже часто через підставних осіб укладалися угоди щодо володіння землею з селянами.

Кроком щодо розширення прав землеволодіння були Положення 1804 року, вироблені Особливим комітетом, за яким євреї мали право купувати й продавати незаселені землі, використовувати найману працю і на 10 років звільнялись від податків. Цими заходами російський уряд сподівався залучити євреїв до хліборобської праці, сприяти їх переселенню в новоросійські степи.

Проте наміри уряду залишалися лише побажанням, тому що спроба залучити євреїв до сфери виробництва на селі суперечила загальній спрямованості, традиціям економічного життя.

З іншого боку, земля як нерухомість цікавила частину єврейського населення, яка вже мала досить значні капітали. До того ж володіння нерухомістю значно підвищувало соціальний статус. Тому як тільки з'явився закон від 14 січня 1857 р., який значно розширив права придбання євреями земельної власності в «смузі осілости», багату євреїв-капіталістів скористувались ним. Так, вже в кінці 50-х років ХІХ ст. київський купець М. Вайнштейн мав в Житомирському повіті понад 18 тис. десятин землі²⁴.

В 1860 р. євреям дозволялося придбати нерухоме майно і в Австро-Угорщині. На західноукраїнських землях починає розвиватися єврейське землеволодіння: лісові площі, пастівні й ральні. На початку ХХ ст. в Східній Галичині великі землевласники-євреї мали вже близько 250 тис. гектарів землі.

На відміну від великого землеволодіння, яке було наслідком об'єктивних економічних процесів, дрібне єврейське землеволодіння в Росії вводилось зверху адміністративними заходами.

26 грудня 1844 року за ініціативою графа Кисильова, міністра державних маєтків, було видано «Положення щодо євреїв-землеробів», яке, до речі, діяло аж до 1917 року. За цим положенням євреям дозволялось переходити в хліборобський стан; надавався наділ — 5—8 гектарів з державних земель, який не можна було продавати в оренду; надавалось право набувати приватної власності, селитися на приватних землях; впроваджувались різні пільги для хліборобів²⁵. 1849 року були утворені спеціальні ошадні і допомогові каси для євреїв-поселенців.

Власне, з початку ХІХ ст. це була друга спроба уряду щодо аграризації євреїв. Перша (після Положення 1804 р.) виявилась невдалою: в 1815 році із 3.141 євреїв, які переселилися на Південь України, більше половини не займалися сільським господарством, а жили з ремесла та дрібної торгівлі²⁶.

Однак, попри об'єктивні реалії, відсутність передумов та традицій землеробської праці російський уряд здійснював досить масштабний експеримент шляхом колонізації земель на Півдні України.

Після кисильовського положення темпи колонізації все ж таки дещо зросли. Якщо в 1826 р. на Херсонщині було 8 єврейських колоній, то в 1847 р.— 15, в яких мешкало 12,5 тис. колоністів. За ревізією 1851 р. на Херсонщині нараховувалось 25 єврейських колоній, а на Катеринославщині — 32²⁷.

Значна частина євреїв ставала колоністами з метою уникнути рекрутського обов'язку, від якого поселенці звільнялися. Щодо успіхів землеробства, то в історичній, мемуарній літературі можна зустріти досить суперечливі свідчення²⁸. Але навіть скептики визнавали, що все ж частина колоністів господарювала вправно. Однак мова йде про друге або третє покоління переселенців. З метою прищепити колоністам навички хліборобства, уряд селив в єврейську колонію одну-дві німецькі родини, яким також надавались значні пільги. Застосовувались і примусові заходи: декілька єврейських господарств приписувались до «повної робочої упряжі» (робоча худоба, реманент).

Але в цілому єврейська колонізація Півдня України йшла дуже мляво. На початку ХХ ст. в землеробських колоніях в «смузі осілости» мешкало 13 тис. єврейських родин (76 тис. чол.). Якщо зважити на загальну кількість євреїв в Україні, це — мізерна цифра.

Однак колонізація мала й інші наслідки: переселенці спрямовували свою діяльність, зважаючи на незаймані багатства краю, близькість великих міст, торгових портів,— напрямку торгівлі й різних промислів, робили у такий спосіб свій внесок в розвиток економіки Півдня України. З часом, в ході промислового розвитку України, який вона переживала в останні десятиріччя ХІХ ст., євреї інтегрувалися і в сферу виробництва. Втім, звичайно, виробнича діяльність, її зачаткові форми існували задовго до промислового перевороту. Однією з досить традиційних форм виробництва у євреїв було ремісництво.

На початку ХІХ століття ремісництвом займалось близько 12 % євреїв, які мешкали в українських губерніях Російської імперії. Порівняно з торгівлею цифра досить скромна. Але з часом вона поволі зростала. Очевидно, що те ж саме єврейське містечко, що на Правобережжі, являло собою досить замкнену економічну систему, не могло б вижити, якби крім посередництва не розвивалися хоча б примітивні форми виробництва. Щоправда, до адміністративних заходів щодо розвитку єврейського ремісництва вдався й російський уряд. 1856 року комітет, що займався переглядом обмежень, зробив висновок: «Клас єврейських ремісників є найкориснішим між їх одновітцями». 1865 року з'явився закон, що дозволив євреям-механікам, майстрам тимчасово жити за межами «смузи осілости». Цього ж року були розроблені правила зарахування до цеху ремісників, які однак були обставлені складними формальностями. Одержати промисловий квиток було досить важко. До того ж ремісниками не визнавались м'ясники, друкарі, візники, тютюнники, наймані ремісничі робітники. А з 1875 р. євреї-ремісники могли торгувати за «смугою осілости» лише продуктами власного виробництва.

В «смузі осілости» серед ремісників переважали кравці й шевці. Досить яскраво змалював картину буття євреїв-ремісників в «смузі осілости» відомий статистик О. Суботін: «Євреї-ремісники, скупчені в місцях постійного мешкання, постійно потребують замовлень і випрошують за свою роботу мізерну платню... Критичний стан місцевих ремісників посилюється ще й тим, що більшість з них не мають постійної роботи. Замовлення, що вони одержують — випадкові і вони вихваляють їх один у одного. Внаслідок цього вони дуже часто не мають ніякої роботи, а, одержавши замовлення, поспішають його виконати і працюють вночі...»²⁹. Середній заробіток ремісника в «смузі осілости» коливався від 4 до 10 рублів на місяць. Наймані ремісничі робітники отримували 2—4 рублі на місяць.

В пошуках ринку замовлень та збуту єврейські ремісники пере-

їжджали у великі міста. Деякі з них з часом мали змогу розширювати виробництво. Так, в кінці ХІХ століття найбільшими кравецькими майстернями в Києві володіли євреї Людмер, Сольцер, Кравець; палітурними майстернями — Зігенфельд, шкіряним виробництвом — Кобець. Щоправда, велика індустрія залишалася поза впливом єврейського капіталу.

На Правобережжі виробництво традиційно було пов'язане з переробкою сільськогосподарської продукції: цукрова промисловість й гуральництво. Якщо в цукровій промисловості єврейський капітал виборював собі лише окремі ніші (Бродські, Гальперіни), то гуральництво протягом століть для євреїв було одним із найприбутковіших промислів.

Ще за часів Речі Посполитої в практику єврейського господарювання вкорінилися відкупи у держави права виробляти горілку — «право пропінацій». В Росії права гуральництва надавалися поміщикам, містам, юридичним особам, які могли здавати гуральні в оренду, але не купцям і міщанам, до яких належали і євреї. 1845 р. євреям було заборонено займатись гуральництвом. Щоправда, цих заборонів, як і багатьох інших, не завжди додержувались, а орендні договори укладались через підставних осіб. 1863 р. обмеження були скасовані. Євреям дозволялося орендувати гуральні в «смузі осілости». Однак в цей час швидко зросла питома вага великих комерційних гуралень, з якими дрібні сільські гуральні при поміщицькому господарстві, тобто ті, що орендувались євреями, не завжди могли конкурувати. Відбувається спад виробництва дрібних гуралень, який тривав протягом 20 років аж до прийняття змін в акцизному законодавстві, що надавали пільги дрібному гуральництву в сільській місцевості. Врешті-решт введення державної монополії спричинило занепад цього напряму економічної діяльності євреїв в українських губерніях Російської імперії.

Незважаючи на значну роль в становленні ринкових відносин, єврейські капітали постійно переходили з рук в руки, не утримувались в руках одного власника більше трьох поколінь. Власне, це спільна риса всіх торговельних капіталів. Чим більше російська економіка індустріалізувалася, тим менше євреї брали участь в великій промисловості, віддаючи перевагу торговельно-посередницькій діяльності. В Російській імперії серед євреїв-торговців лише 10 % забезпечили собі стабільне існування, решта постійно переживала банкрутства. Не останню роль в цьому відігравали й суб'єктивні чинники. Ще з 1890 року в статуті акціонерних товариств і товариств на паях вводились обмеження щодо участі євреїв. Також значно обмежувався доступ в маклери, члени біржових комітетів.

На відміну від Росії, в Австро-Угорщині євреї з успіхом проникли в одну з провідних тоді галузей промисловості — нафтову. На початку ХХ ст. галицькі євреї контролювали близько 1/6 акціонерного капіталу нафтових компаній.

Напрями застосування єврейського капіталу безпосередньо впливали й на формування єврейського пролетаріату. Єврейський робітник здебільшого наймався на єврейське підприємство. А це, як ми вже з'ясували, були невеликі підприємства переробної промисловості. Для ілюстрації можна звернутися до таблиць (див. стор. 28).³⁰

Взагалі ж в промисловості в «смузі осілости» за даними 1897 р. було зайнято близько 1/3 єврейського населення (10 % — робітники, до 20 % кустарі, до 5 % — власники невеликих підприємств, ремісники, які наймали робітників). Сільським господарством займалися 3—4 % євреїв; торгівлею — понад 40 %; знаходились на державній службі та займалися «вільними професіями» (лікарі, юристи, літератори тощо) — 5 %; наймити, службовці приватних компаній, поденники — близько 5 %; решта — священики, військовослужбовці, а також особи «без певних занять», ряди яких часто поповнювалися за рахунок торговців, посередників, орендарів, що збанкрутували.

Середня кількість робітників (1897 р.)			
	Єврейська фабрика	Неєврейська	фабрика
Південно-Західні губернії	47,7 чол.	понад 250	чол.
Південні губернії	22,2 чол.	понад 360	чол.
Виробництво в тис. крб. (1897 р.)			
	Єврейські заводи	Неєврейські заводи	
Переробні підприємства Південно-Західних губерній	37,7 тис.	52,2	
Металургійні та металообробні підприємства Катеринославської губернії	57,1	257,4	

Отже, на межі століть формувалася соціальна структура єврейського населення в «смузі осілості». Навіть поверховий аналіз, співставлення соціальної структури єврейського населення в Україні з відповідною структурою інших етносів — українців, росіян, поляків свідчить, що вони суттєво відрізнялись. Переважно ці відмінності стосувалися співвідношення участі у виробничій та невиробничій сферах економіки. Непропорційна перевага участі євреїв в невиробничій сфері тягнула за собою цілу низку проблем соціально-політичного змісту, насамперед живили підґрунтя міжетнічних конфліктів. Дуже часто євреї — лихвар, торговець уособлював для українського селянина, російського робітника причини злиденного буття, соціальної несправедливості. Заохочувала ці настрої й офіційна влада, спрямовуючи соціальне незадоволення в вигідне їй річище. Тому не випадково, що саме в Україні створилися в імперії умови діяльності чорносотенних рухів, для яких однією із ідеологічних засад було юдофобство. Щодо погромної діяльності шовіністичних рухів в Україні, то більш докладно вона розглядається в одній із наукових статей автора³¹. Нас же цікавлять економічні наслідки політичної нестабільності, яка спричинила до еміграції євреїв з України, відтоку єврейських капіталів за кордон. Якщо ці процеси майже не позначилися на великій індустрії, що визначала економічний розвиток України в кінці ХІХ — початку ХХ століть, то в окремих галузях, насамперед в торгівлі, відчувались певні зміни. Слід зазначити, що через нерозвиненість українського торгового капіталу, ніші, що утворювались внаслідок відтоку єврейського капіталу, заповнювали купцями-росіянами.

Однак тема еміграції євреїв з України, її історія, сучасний стан, наслідки потребують окремого наукового аналізу.

Звичайно, стаття аж ніяк не вичерпує всіх проблем економічної історії євреїв в Україні, деякі з яких лише намічені. Але й наведені фактичні дані, узагальнення дають підстави зробити певні висновки.

По-перше, в кінці ХІХ — початку ХХ століття економічне життя євреїв в Україні визначалось рядом чинників — географічних, демографічних, історичних і особливо політичних.

По-друге, напрями економічної діяльності євреїв в Україні не завжди формувалися згідно з об'єктивними потребами становлення та розвитку ринкової економіки, а залежали від регламентуючого законодавства державних інститутів Російської імперії та Австро-Угорщини.

По-третє, відчуженість євреїв від політичної влади підштовхувала їх до опанування окремих зон впливу в економіці. Однак диспропорції в співвідношеннях сфери виробництва та обміну на користь останньої призвели до утворення диспропорційної соціальної структури, що стала підґрунтям соціальної нестабільності, міжетнічних конфліктів.

В статті досліджується історія лише економіки, лише в окремий проміжок часу в обмеженому просторі «смуги єврейської осілості», тому й деякі висновки не мають універсального характеру і не можуть

служувати підставою аналізу всесвітньої економічної історії єврейства, чи, принаймні, європейської. Але окремі тенденції — зважаючи на взаємозв'язок суспільних явищ — повторювались і впливали на загальний хід історії.

- ¹ Бродель Ф. Время мира. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV—XVIII вв.— Т. 3.— М., 1992.— С. 10.
- ² Субтельний О. Історія України.— К., 1991.— С. 100.
- ³ Мицюк О. Аграризація жидівства.— Прага, 1932.— С. 7.
- ⁴ Гессен Ю. О жизни евреев в России. Записки в Государственную Думу.— СПб, 1906.— С. 18.
- ⁵ Там же.— С. 31.
- ⁶ Полное собрание законов.— Т. X.— № 8054.
- ⁷ Шульгин В. Юго-Западный край в последнее 25-летие (1838—1863).— К., 1864.— С. 115.
- ⁸ Мицюк О. Аграризація жидівства.— Прага, 1932.— С. 11.
- ⁹ Свободный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882—1889 гг.— Вып. 2.— Полтава, 1903.— Сп. 30.
- ¹⁰ Труды этнографическо-статистической экспедиции.— Т. II.— 1878.— С. 178.
- ¹¹ Еврейское население и землевладение в Юго-Западных губерниях европейской России, входящих в черту еврейской оседлости.— СПб., 1884.— С. 5—10.
- ¹² Еврейское население...— С. 10—48.
- ¹³ Там же.— С. 10—13, 24, 32.
- ¹⁴ Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.— Т. 1.— СПб., 1904.— С. 20.
- ¹⁵ Пасманик Д. С. Судьбы еврейского народа.— Б. м., б. г.— С. 90—91.
- ¹⁶ Там же.— С. 92.
- ¹⁷ Кипер М. Еврейское местечко Украины.— Х., 1930.— С. 8.
- ¹⁸ Бродель Ф. Игры обмена. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV—XVIII вв.— М., 1988.— С. 62.
- ¹⁹ Мицюк О. Аграризація жидівства.— Прага, 1932.— С. 7, 14.
- ²⁰ Суботин А. По черте еврейской оседлости.— СПб., 1883.— С. 29.
- ²¹ Пасманик Д. С. Судьбы еврейского народа.— Б. м., б. г.— С. 112.
- ²² Полное собрание законов...— Т. XXVIII, 9.XII.1804, № 21547.
- ²³ Труды этнографическо-статистической экспедиции.— Т. II.— 1878.— С. 215.
- ²⁴ Моргулис М. К вопросу о воспрещении евреям приобретать земли в западных губерниях.— К., 1865.— С. 20.
- ²⁵ Полн. соб. закон.— Т. XIX.— 1845.— № 18562.
- ²⁶ Мицюк О. Аграризація жидівства.— Прага, 1932.— С. 17.
- ²⁷ Там же.— С. 32.
- ²⁸ Брамсон Л. Поездка в Южно-Русские еврейские колонии.— СПб., 1894;
- ²⁹ Суботин А. По черте еврейской оседлости.— СПб., 1883.
- ³⁰ Там же.— С. 42.
- ³¹ Пасманик Д. С. Судьбы еврейского народа.— С. 117.
- ³¹ Самарцев І. Г. Чорносотенці на Україні // Укр. істор. журнал.— 1992.— № 1.— С. 90—98.